

Sadik MEHMETI & Valon SHKODRA

KULTUROCIDI SERB NDAJ SHQIPTARËVE - RASTI I KOSOVËS (1998-1999)

Kulturocidi - rrënimi sistematik i trashëgimisë dhe vlerave kulturore është fenomen që rregullisht i paraprinë, shkon krahas ose i pason tragjeditë e mëdha njerëzore. Me një fjalë, kulturocidi i qëllimshëm ndaj një populli a vendi është një nga tiparet e gjenocidit, me të cilin synohet shkatërrimi i trashëgimisë autoktone të një populli me qëllim të humbjes së identitetit të tij kulturor e etnik dhe të humbjes së kujtesës kolektive.

Skenarë të tillë të kulturocidit, Serbia ka zbatuar për më shumë se një shekulli ndaj fqinjëve të saj, pra edhe ndaj shqiptarëve dhe vlerave të tyre trashëgimore e qytetëruese, madje që nga shpërngulja e shqiptarëve me dhunë nga sanxhaku i Nishit më 1877 e këndej, më pastaj gjatë luftërave ballkanike, Luftës së Parë Botërore, midis dy luftërave, Luftës së Dytë Botërore e deri në luftën e fundit në Kosovë më 1998-1999, kur Kosova fiton lirinë dhe pavarësinë e saj. Pikërisht për shkatërrimin e trashëgimisë kulturore të Kosovës në vitet 1998-1999 do të bëhet fjalë në punimin tonë.

Shkatërrimi i trashëgimisë së fqinjëve - strategji e politikës serbe

Është e njohur tashmë botërisht se shkatërrimi i trashëgimisë kulturore-historike të një vendi, është shkelje e ligjit ndërkombëtar të luftës dhe mund të ndiqet penalisht si krim lufte. Sipas Statutit të Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, e njohur edhe me emrin Tribunali Ndërkombëtar për Krimet e Luftës në Jugosllavi¹, këto krime përfshijnë pushtimin, shkatërrimin dhe dëmtimin e qëllimshëm të institucioneve të natyrës fetare, arsimore, shkencore, të monumenteve historike dhe të veprave të artit.² Krime të tilla, sikurse do të shihet në

¹ Në original: *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)*.

² Shih: *Statutin e Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë*, neni 3, pika D, faqe 5: *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. (1993). Statute of the Tribunal. Retrieved January 7, 2007, from <http://www.un.org/icty/legaldoc-e/index.htm>. Qasur më dt. 15.08.2022.

vazhdim, kanë ndodhur edhe gjatë luftës së viteve 1998-1999 në Kosovë, ku përmes aksioneve ushtarake të shtetit serb, janë shkatërruar një numër i madh i objekteve me vlera kulturo-historike. Ky shkatërrimi i trashëgimisë kulturore të Kosovës, së bashku me shkatërrimin e komponentëve të tjerë më të vlefshëm të identitetit të Kosovës, ka qenë, - dhe kjo duhet theksuar që në fillim, - i planifikuar dhe i organizuar në mënyrë sistematike.

Gjatë agresionit kundër Kosovës, u sulmuan, u shkatërruan dhe u plaçkitën veçanërisht qendrat urbane (Prishtina, Gjakova, Peja, Mitrovica, Podujeva etj.) dhe institucionet e trashëgimisë kulturore në këto qytete, por nuk u kursyen aspak edhe vendbanimet rurale dhe infrastruktura e tyre, së bashku me objektet fetare e kulturore. Dëmet e shkaktuara të trashëgimisë kulturore historike nuk do të mund të hetohen asnjëherë plotësisht dhe nuk do të mund të paraqiten realisht, aq më pak kur nga ajo kohë tashmë ka kaluar gati një çerekshkulli. Dhe jo vetëm për këtë arsye, por edhe për shkak se në Kosovë, duke u shkelur të gjitha normat e së drejtës ndërkombëtare që mbrojnë trashëgiminë kulturore, është zhvilluar një metodë sistematike dhe e vazhdueshme e shkatërrimit të monumenteve të kulturës dhe trashëgimisë së Kosovës që ka filluar që herët, pra edhe para vitit 1998 dhe jo vetëm ndaj Kosovës.

Skenarë të tillë, Serbia ka zbatuar për më shumë se një shekull ndaj fqinjëve të saj (rasti i Kroacisë dhe i Bosnjë-Hercegovinës), pra edhe ndaj shqiptarëve dhe vlerave të tyre qytetëruese. Në të vërtetë, shteti serb ka vazhduar të shkatërrojë e të rrënojë trashëgiminë dhe vlerat kulturore të shqiptarëve që nga dëbimi me dhunë i shqiptarëve nga sanxhaku i Nishit më 1877 e këndej, më pastaj gjatë luftërave ballkanike, Luftës së Parë Botërore, midis dy luftërave, Luftës së Dytë Botërore e deri në luftën e fundit në Kosovë më 1998-1999, kur Kosova çlirohet përfundimisht nga Serbia.³ Ky manifestim i shkatërrimit sistematik nuk mund të quhet ndryshe veçse kulturocid. E, kulturocidi i qëllimshëm ndaj një populli a vendi, s'është gjë tjetër veçse një nga tiparet e gjenocidit, me të cilin synohet shkatërrimi i trashëgimisë autoktone të një populli me qëllim të humbjes së identitetit të tij kulturor e etnik dhe të humbjes së kujtesës kolektive. Prandaj dhe kulturocidi shpeshherë njihet dhe përdorët në literaturë edhe si “gjenocid kulturor”⁴.

³ Kjo më së miri kuptohet nga programet dhe elaboratet serbe antishqiptare, duke filluar nga “*Naçrtania*” (Projekti) e Ilija Garashaninit e vitit 1844, *Elaborati i Ivan Vukotiqit* (30 janar 1939), Programi “*Iselavanie arnauta*” (Për shpërnguljen e shqiptarëve) i vitit 1937 dhe ai i vitit 1944 të hartuar nga Vasa Çubrilloviqi, *Memorandumi i Akademisë Serbe*, i botuar në vitin 1989, Projekti “*Patkoi*” (1991-1999) etj.

⁴ Lidhur me këtë, më gjerësisht: Stuart Stein, *Enciklopedia e studimeve racore dhe etnike*: <https://www.wordsense.eu/culturicide/> qasur më dt. 1.9.2022.

Gjenocidi ndërkaq, nuk nënkupton domosdoshmërisht shkatërrimin e menjëhershëm të një kombi. Porse ai nënkupton një plan të koordinuar veprimesh të ndryshme që synojnë shkatërrimin e themeleve kryesore të jetës së grupeve etnike, me qëllim të asgjësimit të vet atyre grupeve. Objektivat e një plani të tillë janë shpërbërja e institucioneve politike dhe sociale, e institucioneve të kulturës, të gjuhës, të ndjenjave kombëtare, të fesë dhe të ekzistencës ekonomike të grupeve etnike, si dhe shkatërrimi i sigurisë personale, i lirisë, i shëndetit, i dinjitetit, e madje edhe i jetës së individit që i përket grupeve të tilla.⁵

Mbështetur mbi këtë fakt, avokati polak, *Raphael Lemkin*, i cili njëherësh është edhe iniciues i Konventës së Gjenocidit për periudhën e Luftës së Dytë Botërore, thekson se gjenocidit gjithnjë i paraprijnë “*sulmet ndaj kulturës*”, dhe për këtë ai e citon edhe thënien e famshme të poetit gjerman të shekullit të nëntëmbëdhjetë, Heinrich Heine, se: “*Kur të fillojnë të djegin libra, së shpejti do të fillojnë të djegin edhe njerëz!*”.⁶ Kjo thënie e Heinrich Heine, të cilën edhe ne e kemi vënë si moto në ballë të këtij studimi, ndonëse mjaft e qëlluar dhe e vërtetë, megjithatë, në leximin tekstual të saj, na duket se nuk e paraqet në tërësi rastin e Kosovës. Nuk e paraqet në tërësi, sepse Serbia në Kosovë përgjatë një shekulli, para se të digjte libra dhe më pastaj të vriste edhe shqiptarë, ajo ka maltretuar, ka torturuar, ka dënuar, ka burgosur e ka vrarë ata që i kanë shkruar librat, ata që i kanë lexuar librat, ata që i kanë mësuar librat. Pushteteve serbe historikisht u ka penguar gjuha e librave të shqiptarëve, prandaj dhe në dekadën e fundit të shekullit të kaluar, atyre (pra, shqiptarëve) ua kanë mbyllur shkollat dhe fakultetet, kurse librin shqip e kanë shpallur të ndaluar. Dhe jo vetëm kaq, por pushteti serb edhe i ka helmuar në mënyrë masive mijëra nxënës shqiptarë (kujtojmë këtu pranverën e vitit 1990, kur u helmuan mbi 7 000 nxënës, një krim ky që kurrë nuk u dënua), kurse studentët shqiptarë (dhe pedagogët e tyre) edhe i ka vrarë. Në vitin 1998-1999 ndërkaq, duke u mbështetur në të dhënat e organizatës ndërkombëtare joqeveritare “*Human Rights Watch*”, thuhet se regjimi i Slllobodan Millosheviqit, vrau mbi 12 000 shqiptarë, prej tyre 1 024 fëmijë⁷, afro 20 000 gra shqiptare u përdhunuan, mijëra burra u arrestuan dhe u zhdukën në burgjet serbe, kurse mbi një milion shqiptarë u larguan me dhunë nga Kosova si pjesë e strategjisë dhe e planit të forcave policore dhe ushtarake

⁵ Luck EC. *Cultural genocide and the protection of cultural heritage*. Getty Publications; 2020 Sep 19.

⁶ Cituar sipas: Luck EC. *Cultural genocide...*, po aty.

⁷ Më gjerësisht: Qendra për Dokumentim në Fondin për të Drejtën Humanitare në Prishtinë, <https://www.hlc-kosovo.org/sq/per-ne> (9.3.2022).

serbe në Kosovë, i njohur si plani “Patkoi”.⁸ Nga kjo luftë, edhe sot e kësaj dite vazhdojnë të zbulohen varre masive të shqiptarëve të vrarë, kurse 1 647 persona të tjerë, prej tyre 109 fëmijë, konsiderohen të zhdukur⁹ dhe nuk kanë një varrë për t’i kujtuar.

Gjenocidi kulturor i pushtetit serb në Kosovë

Me gjenocidin e saj kulturor të shkaktuar në Kosovë, i theksuar veçanërisht dhe në mënyrë intensive përgjatë viteve 1998-1999, Serbia, ndër të tjerash, ka plaçkitur, dëmtuar e shkatërruar:

- *objektet kulturore* (shtëpitë e vjetra të banimit, kullat etj.),
- *monumentet kulturore* (Shtëpia e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, Shtëpia e Lidhjes së Shkrimtarëve etj.),
- *institucionet arsimore* (shkollat fillore, shkollat e mesme),
- *institucionet shkencore* (Institutin Albanologjik, Arkivin e Kosovës, Muzeun e Kosovës etj.),
- *institucionet kulturore* (bibliotekat, teatrot, galeritë, arkivat, muzetë, shtëpitë botuese, shtypshkronjat etj.),
- *institucionet dhe shoqëritë sportive* (klubet sportive, shoqatat etj.),
- *institucionet dhe objektet fetare* (xhamitë, teqetë, mesxhidet etj.).

Me një fjalë, në Kosovë kanë mbetur pak objekte kulturore, të cilat nuk u plaçkitën, nuk u dëmtuan e nuk u shkatërruan nga pushtuesi serb në luftën e fundit të viteve 1998-1999. Duke u mbështetur në disa burime të publikuara (ndonëse jo të përfunduara dhe jo të detajuara) rreth numrit të dëmeve të shkaktuara në objekte, thuhet se “okupatori serb, në Kosovë dogji e shkatërroi 200 mijë shtëpi, banesa, lokale afariste, punëtori zejtare, fabrika, shkolla, ambulanca, biblioteka, objekte fetare etj.”.¹⁰

⁸ Më gjerësisht: Sabri Bajgora, *Destruction of Islamic Heritage in the Kosovo War, 1998-1999*, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kosovo, Prishtinë, 2013, p. 7; *The Kosovo report: Conflict, international response, lessons learned*. Oxford University Press on Demand, 2000; Fejaz Drançolli, *Trashëgimia e shkatërruar në Kosovë, 1998-1999*, Instituti për Hulumtimin e Krimeve të Luftës (Institute for War Crimes Research), Prishtinë, 2017.

⁹ Bazuar në të dhënat e Institutit Kërkimor për Çështje Evropiane dhe të Zhvillimit: “Çështja e personave të pagjetur në kontekstin e ‘finales së madhe’ eventuale ndërmjet Kosovës dhe Serbisë”, 2019, <http://www.ridea-ks.org/uploads/Studim%20per%20Personat%20e%20Pagjetur.pdf> (16.03.2022).

¹⁰ Mark Krasniqi, “Uzurpimi dhe shkatërrimi i objekteve sakrale në Kosovë”, Gjenocidi i pushtetit serb ndaj shqiptarëve në Kosovë gjatë viteve ‘90-të, ASHAK, Sesioni shkencave shoqërore, Prishtinë, 2001, 136.

Gjatë djegies së një numri të konsiderueshëm të shtëpive dhe pronave private (shpeshherë me to janë djegur edhe civilë të pafajshëm, gra shtatzëna, fëmijë të vegjël, pleq e plaka, persona me aftësi të kufizuar etj.), nuk u kursyen dhe u dëgjon edhe objektet e rëndësishme kulturore, të cilat zinin një vend me vlera për shtetin e Kosovës në përgjithësi dhe trashëgiminë kulturore në veçanti.

Sipas studiuesit të njohur András Riedlmayer, deri në fund të luftës në Kosovë më 1999, 65 nga 183 bibliotekat publike të Kosovës, ishin shkatërruar plotësisht, kurse humbjet e fondit bibliotekar, po sipas të njëjtit autor, janë 900 588 vëllime¹¹. Kurse sipas autorëve Fredericksen & Bakken, në Kosovë janë shkatërruar më shumë se një e treta e bibliotekave shkollore¹². Gjatë tërheqjes së saj nga Kosova, ushtria dhe paramilitarët serbë kanë djegur edhe selinë e Kryesisë së Bashkësisë Islame të Kosovës me gjithë arkivin dhe bibliotekën e saj, të cilat ruanin dokumente dhe vepra të dorëshkruara shekullore me vlera të paçmueshme, shumica të autorëve tanë¹³. Kur këtyre t'ua shtojmë edhe djegiet e bibliotekave private që sipas të dhënave tona të grumbulluara nga literatura, del të jenë djegur 175 biblioteka me një fond librar prej 1 665 496,¹⁴ atëherë s'ke se si të mos e thuash se vetëm me djegien e bibliotekave dhe librave të tyre, Serbia ka kryer gjenocid kulturor në Kosovë.

Serbia krahas djegies dhe shkatërrimit të trashëgimisë kulturore të Kosovës, ka kryer edhe grabitje të shumta të kësaj trashëgimie. Nga kjo grabitje nuk shpëtoi as lënda arkivore që ruhej nëpër arkivat tona private dhe institucionale. Vetëm nga Arkivi i Kosovës u grabitën hajnisht për të mos u kthyer kurrë dhjetëra fonde dhe koleksione arkivore,¹⁵ përmendja e të cilëve këtu do të shkonte gjatë. Në vitin 1999 shteti serb grabiti edhe artefaktet dhe eksponatet etnologjike dhe arkeologjike nga Muzeu i Kosovës, të cilat janë dërguar në Serbi ku mbahen edhe sot e kësaj dite pa asnjë bazë juridike.

¹¹ András Riedlmayer, *Crimes of War, Crimes of Peace: Destruction of Libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s*, 2007, f. 124.

¹² Fredericksen, C., & Bakken, F. (2000). *Libraries in Kosova/Kosovo (IFLA/FAIFE Report)*. Retrieved January 7, 2007, from <http://www.ifla.org/faife/faife/kosova/kosorepo.htm>. Qasur më dt. 22.8.2022.

¹³ Sabri Bajgora, *Destruction of Islamic Heritage in the Kosovo War, 1998-1999*, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kosovo, Prishtinë, 2013, p. 8.

¹⁴ Sali Bashota dhe Besim Kokollari, *"Bibliotekat e Kosovës historia dhe zhvillimi i tyre"*, f. 9, në: Revistën "Biblioteka" të Bibliotekës Kombëtare dhe Universitare të Kosovës, viti 7, NR. 2, 2010.

https://www.biblioteka-ks.org/TE_BARTURA/B_2_%202010.pdf (16.03.2022).

¹⁵ Për listën e fondeve dhe koleksioneve të plaçkitura nga Serbia, më gjerësisht: Baki Svirca, *Plaçkitja dhe shkatërrimi i fondit arkivor të Kosovës nga Serbia, para dhe gjatë luftës 1998-1999*, Instituti për Hulumtimin e Krimeve të Luftës, Prishtinë, 2016, f. 26.

Ndonëse çështja e tyre ka qenë pjesë e Marrëveshjes së planit të diplomatit finlandez, z. Martti Ahtisari në vitin 2007, në aneksin V, neni 6.1 të së cilës thuhet se: *“Republika e Serbisë brenda 120 ditëve nga hyrja në fuqi e kësaj marrëveshjeje, do t’i kthejë artefaktet arkeologjike dhe etnologjike të cilat janë marrë hua nga muzetë e Kosovës për ekspozim të përkohshëm në Beograd gjatë viteve 1998-1999”*¹⁶, kjo nuk ka ndodhur dhe as është përmbushur edhe pas gjithë këtyre viteve. Agresioni serb në Kosovë gjatë viteve 1988-1999, sikurse u tha, nuk kurseu as institucionet dhe objektet e kultit. Vetëm xhami janë demoluara, dëmtuar djegur e shkatërruar 218 sosh, shumica prej tyre monumente të trashëgimisë sonë shekullore, pa përmendur këtu edhe mesxhidet dhe teqetë, përmendja e të cilave veç e veç do të merrte shumë hapësirë dhe nuk është qëllimi ynë me këtë rast, ndonëse secila prej tyre meriton vëmendje të veçantë, si Xhamia e Ibrit në Mitrovicë, Xhamia e Çarshisë (Bajrakali) në Pejë, Xhamia e Hadumit në Gjakovë, Xhamia e Llapit në Prishtinë, Teqeja e Madhe në Gjakovë etj.

Krahas këtyre, po përmendim edhe djegien e disa monumenteve kulturore, si: djegia e objektit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, djegia e Shoqatës së Lidhjes së Shkrimtarëve të Kosovës në Prishtinë, djegia e shtëpisë-shkollë të familjes Hertica në Prishtinë, objekti i Kryesisë së Bashkësisë Islame të Kosovës, më pastaj djegia e Çarshisë së Pejës, Çarshisë së Gjakovës, djegia e kompleksit të kullave në Junik, Deçan, Nivokaz etj., kompleksi i familjes Jashari në Prekaz dhe qindra objekte të tjera me vlera kulturore-historike të paçmuara, të cilat nuk do t’i kemi kurrë më, sepse, sikurse është thënë me të drejtë, *“nëse një objekt shkatërrohet tërësisht, ai kurrë më nuk do të jetë i zëvendësueshëm, ndaj dhe si i tillë ai do të zhduket përgjithmonë”*¹⁷.

Nga sa u tha më sipër mund të themi se ndonëse nga përfundimi i luftës së fundit në Kosovë kanë kaluar 23 vjet, megjithatë për ta dëshmuar shkatërrimin e qëllimshëm dhe sistematik të trashëgimisë sonë kulturore nga Serbia, pra për ta dëshmuar gjenocidin kulturor serb në Kosovë, institucionet e Kosovës nuk janë treguar mjaftueshëm të vëmendshëm, qoftë me mbledhjen e fakteve dhe dëshmive, qoftë edhe me publikimin e tyre. Sikundër që nuk kemi arritur ta dëshmojmë as kulturocidin dhe urbicidin që Serbia ka bërë ndaj shqiptarëve për dekada e shekuj të tërë, gjithandej

¹⁶ Valon Shkodra, *Muzeu Etnologjik i Prishtinës dhe funksioni i tij*, IAP, Prishtinë, 2019; Pakoja e Martti Ahtisaari, (Propozimi gjithëpërfshirës për marrëveshjen për statusin e Kosovës), 2 shkurt, 2007, f. 44.

¹⁷ Andrew Herscher, *Trashëgimia pas luftës*, Heritage after war, the Hadum Mosque Restoration, CHWB, 2007, f. 14.

trojeve shqiptare. Në këtë drejtim prandaj, është e rëndësishme të bëhen hulumtime, studime e botime për të dëshmuar gjenocidin serb ndaj shqiptarëve gjatë shek. XIX-XX, sepse *“kushdo që e kontrollon të kaluarën e kontrollon edhe të ardhmen dhe se e ardhmja është shumë e vështirë të ndërtohet pa të kaluarën e dokumentuar dhe të arkivuar”*, - do të thoshte, me të drejtë, shkrimtari i famshëm anglez, George Orwell¹⁸.

¹⁸ Cituar sipas: Baki Svirca, *Plaçkitja dhe shkatërrimi i fondit arkivor të Kosovës nga Serbia, para dhe gjatë luftës 1998-1999*, Instituti për Hulumtimin e Krimeve të Luftës, Prishtinë, 2016, f. 26.

